

МЕТАФОРА БОЛЮ ТА НЕПРИЄМНИХ ВІДЧУТТІВ З ДІЄСЛОВОМ «КЪЫМЫРЧИМЕК» У КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ МОВІ

Тищенко-Монастирська О.

У статті проаналізовано один зі способів позначення болю у кримськотатарській мові, що відображає специфіку мовної картини болю. Проведено типологічні узагальнення закономірностей мовної репрезентації болю та механізмів семантичної деривації. Завдяки діалектному матеріалу і етимологічним даним визначено напрямок семантичного зсуву та парадигматичні властивості морфологічних форм.

Ключові слова: концептуалізація болю, кримськотатарська мова, метафоризація.

Вступ. Семантичні зони, що становлять джерельну базу для лексики болю, виявляють до певної міри подібність у різних мовах (див. дослідження [1-3]). Досліджуючи кримськотатарський матеріал, ми звернули увагу на схильність мови обирати певну стратегію як загальну характеристику її конструкцій болю. В рамках цього дослідження було зібрано унікальні для даної мови метафори, запозичені з інших лексичних полів (як наприклад, звуку, руху, втрати функціональності тощо), які відображають особливості мовної картини світу кримських татар (детальніше у [Тищенко-Монастирська, 2009]). Слід зазначити, що усі ці предикати можуть використовуватися для позначення болю чи неприємних відчуттів лише у складі певних конструкцій. Таким чином можна говорити про зв'язок значень багатозначного слова з певним контекстом. У рамках цієї статті ми пропонуємо звернутися до однієї конструкції: *богъазым къымырчий* 'дере у горлі', яка є наочним прикладом метафоризації фізичної сфери болю. Пропонуємо на прикладі цієї конструкції розглянути морфологічні та синтаксичні особливості вживання предиката, що й формують контекст болю¹.

За даними інформантів предикат *къымырчимек* (дехто з науковців подає *къымырчимакъ* див. [5, с. 129]) є спеціальним словом на позначення болю в горлі. Великий кримськотатарсько-російсько-український словник О. М. Гаркавця, С. М. Усеїнова [6, с. 440] фіксує такі значення, як рос. «першить, саднить», укр. «дерти, свербіти, дряпати», проте прикладом ілюструє лише семантичне поле, що в російській мові відповідає «першить», в українській – «дерти»: *богъазым/тамагъым къымырчий* «у мене дере в горлі». Причому конструкція складається з іменника з афіксом посесивності в ролі суб'єкта, що виконує функцію підмета: Nom <Poss> + V <Pres>. У Російсько-кримськотатарському кримськотатарсько-російському словнику С. М. Усеїнова подаються аналогічні значення [7, с. 186, 431]. Ймовірно, саме під впливом російсько-

¹ Принагідно висловлюємо вдячність усім інформантам, що взяли участь в анкетуванні та надали цінний матеріал сучасного розмовного вживання досліджуваної лексики, а також спеціалістам у даній галузі, зокрема викладачеві Н. С. Сейдаметовій (Кримський інженерно-педагогічний університет), яка дала корисні зауваження стосовно семантики та вживання кримськотатарських предикатів болю. Однак відповідальність за викладення та трактування конкретних прикладів несе автор статті.

го «першити», слова з вузькою валентністю, у кримськотатарській мові звузилося значення предиката *къымырчимек*.

При моделюванні прототипних ситуацій, пов'язаних з фізичним болем, можуть виявитися корисними діахронічні, в тому числі етимологічні дані. Не зважаючи на наявність регулярних відповідностей, дієслово не має загальноприйнятої етимології, а для семантичної реконструкції бракує вихідного конкретного значення, на базі якого сформувалася семантика негативної оцінки. Прірва між розумінням пов'язаного з внутрішньою перцепцією дієслова у представників різних діалектів кримськотатарської мови і спонукала нас зайнятися пошуками можливих етимологій. Для цього ми вирішили звернутися до діалектного матеріалу та етимологічних словників. ЭСТЯ пояснює походження лексеми, що у кримськотатарській мові функціонує у фонетично зміненій формі *къырмыскъа* „мураха”, яка реконструюється етимологами як **къымырсага*, дієслівною основою **къымырса-*, що представлена у туркменській мові *къымырса-* зі значенням „повзати, ворухитися” (про комах). Дієслівна основа містить імітатив **къым, къы:м*, що входить до складу туркменської *къы:мыл* (звук, що наслідуює повзання комах), турецьких діалектів *kitiş-* (ворохобитися від комах), узбецької *қимир ет-* (ворухитися, рухатися). Семантичний зв'язок „мураха – ворухитися” зберігся в якутській мові [8, с. 140]. Якщо повернутися до предиката *къымырчимек*, ареалом функціонування якого, схоже, є кипчацькі мови, то етимологічний матеріал ілюструє семантичний перехід від дієслова руху до дієслова стану. За даними анкетування, мешканці або вихідці з гірської частини Криму (Бахчисарайський р-н) та інші носії так званого *орта йолакъ* знають лише вторинне значення слова, розглянутого вище. Проте дослідження говірок степового діалекту, а саме інтерв'ювання мешканців с. Гронове Чорноморського р-ну, а також вихідців з Краснопереккопського та Євпаторійського р-ну дали несподівані пояснення семантики *къымырчимек* – «метушитися», «процес, викликаний дією мурах, комах, дрібних істот» тощо.

Зосередженість навколо ідеї чесання, свербіння, дертя підтверджує синонімічна конструкція, що її в більшості випадків наводили інформанти, з дієсловом *къашынамакъ* „чесати, свербіти”. Наприклад, *Бурну къашына* (У нього свербить ніс); *Тери къашына* (Шкіра чешеться) тощо. За первинним значенням цей предикат передбачає використання квазіінструментів, таких як пальці, нігті. Отже, іншою причиною звуження семантики дієслова *къымырчимек* могла стати саме близькість цієї конструкції. Представляючи клас процесів (дія інструментом та квазіінструментом), ці дієслова при переході в больову зону потребують переходу в інший аспектуальний клас, що передбачає стативізацію нестатичних у вихідному значенні дієслів. Це потребує особливого морфологічного маркування запозичуваних лексем.

Таким чином, ми маємо семантику неприємного відчуття свербіння, дряпання у горлі у більшості носіїв мови і, як наслідок, функціонування в цьому значенні, та процес метушіння, умовно кажучи, у північно-західних говірках Криму, що дає підстави визначити приналежність дієслова *къымырчимек* до кипчацького ареалу. Це підтверджують також дані татарської мови, де маємо досить широкий спектр функціонування цього дієслова. Наприклад:

(1) Küftilinde haman sikke ohşaş nerse *kımırjıy* [Flus Latıyfi] (Всередині схоже на підозру якесь почуття *бродило* (в значенні *кружляло, циркулювало*)).

(2) Arkası buylap eliden-eli salkın *kımırcı* yögirip uza [Emirhan Eniki] (Час від часу зі спини холод викликав сухий *кашель* (букв. *першіння, дертя*)).

(3) Yatıp küzleren yomuga, ul, salkın bir çofıgilga batkanday, başta tunıp kitte, *kımırcıp*, akgın gına kaltırana başladı [Emirhan Eniki] (Лежачи з заплющеними очима, він лежав і трясся, немов пірнув в холодну воду).

Словник В. В. Радлова маркує лексему поміткою „казанскотатарский” та наводить значення „блевать, першить” [9, с. 853-854], проте сучасний словник дає значення „1) зудеть, свербеть; 2) першить, саднить” [10, с. 310]. Окрім суб’єктних конструкцій у татарській мові фіксуються також безособові: *кымыржыту* [там само]. У будь-якому разі ці дані зі спорідненої мови суперечать думці про приналежність до власне кримськотатарської лексики, висловленій у [11, с. 129]. Вживання дієслова *кымырчимек* у першому названому В. В. Радловим значенні у кримськотатарській мові не зафіксовано. До того ж функціонування дієслова *кымырчимек* у кримськотатарській значно вужче, порівняно з татарською мовою. Характерним є те, що у кримськотатарській мові в даному випадку біль сприймається як фізична категорія і не переходить у царину почуттів, на відміну від татарської мови (див. приклад 1: Приклади цитовано за антологією тюркської літератури *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Tatar Edebiyatı 17.-18.-19.Ciltler*, виданої та викладеної латинкою на сайті <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> [12]). Цим дієсловом у кримськотатарській можуть позначатися тільки больові відчуття у запаленому горлі, грудях внаслідок алергії, застуди, а також неприємні відчуття від подразнень на тілі, ран. Наприклад:

(4) Богъаз-ым кымырчи- й.

Горло- мій-Nom. дерти- Pres.3 ос.

(У мене дере в горлі; букв. Моє горло дере).

(5) Тамагъ- ым кымырчи- й.

Горлянка- мій-Nom. дерти- Pres.3 ос.

(Мені свербить у горлянці; букв. Моя горлянка дере).

(6) Яра- йым кымырчи- й.

Рана- мій-Nom. дерти- Pres.3 ос.

(Моя рана свербить).

Як показують приклади обох кипчацьких мов, прослідковується певна семантична однорідність, яка вказує на те, що вихідним значенням є неперехідна конструкція зі стативним значенням „відчувати біль, дертя, свербіж”. До певної міри цей спосіб перебудови дієслова (тобто перехід у больову зону зі стативізацією) є ключовим, оскільки біль становить собою безперервне тривале відчуття і, відповідно, концептуалізується саме як стан. І дійсно, дуратив поєднує стани і процеси, відображаючи ідею тривалості і в тих, і в інших [13, с. 301]. Дієприслівникова форма розглядуваного дієслова на *-н*, що зафіксована у татарській мові, однак не функціонує у кримськотатарській, надає відтінку дії з обмеженням, наприклад: *кымыржып авъырту* (букв. болить дряпаючи), що зміщує предикат від дуративності до результативності дії з перфектною семантикою. Проте основною в даному випадку є дура-

тивна стратегія. Поза тим схильність до дуративних чи результативних конструкцій не носить універсального характеру, інакше кажучи, існують зони виключень у морфологічному оформленні, що відхиляються від основних тенденцій. У розподілі цих зон важливу роль відіграє семантика вихідних дієслів та особливості ситуації в цілому. Очевидно, зона перетину дієприслівникової та дієслівної конструкцій виділяє ядро області – біль, найімовірніше зумовлений не зовнішніми, випадковими причинами, а внутрішніми системними порушеннями (див. розгляд іменних, дієприкметникових та дієприслівникових конструкцій [14]).

Оскільки в нашому випадку внаслідок лексичної перебудови відбулася втрата зв'язку з лексемою-джерелом, є сенс говорити про розвиток спеціального слова для больової метафори, що пов'язане з семантикою роїння комах. Відмінність його від інших предикатів болю полягає в тому, що воно має обмежену сполучуваність з іменниками на позначення частин тіла, в даному випадку горло, горлянка та рани. Зіставивши лексичну область дієслова *кьымырчимек*, яка об'єднує дві мови, можна стверджувати, що семантичний зсув відбувся в напрямку суб'єкт – його дія. З етимологічної точки зору предикат слід розміщувати у семантичній зоні руху, проте сучасне вживання дієслова змістило його в групу дії інструментом, на що й указує лексичне значення „дерти, свербіти, дряпати” на позначення інтроспективних больових відчуттів. Показовим є висловлювання у третій особі замість безособових конструкцій, що вказує на зміну перспективи. Підметом-експерієцером є власне частина тіла, що відчуває дискомфорт. Таким чином, механізм перебудови вихідної синтаксичної конструкції у семантичну область больової зони відбувається з фіксацією у певній морфологічній формі з новими парадигматичними властивостями, а точніше з частковою втратою своєї аспектуально-темпоральної парадигми.

Висновки. Отже, спостереження над семантичною зоною предикатів болю дають можливість прояснити уявлення про закономірності процесів в області лексики та прослідкувати в історичній перспективі зв'язок між значеннями окремих слів та конструкцій, які вони утворюють.

Список літератури

1. Садовникова Р. И. Боль и части человеческого тела [Текст] / Р. И. Садовникова // Труды Междунар. семинара Диалог'2002 по комп. лингвистике и ее приложениям. – М: Наука, 2002.
2. Lascaratou Ch. Language of Pain: Expression or Description [Текст] / Ch. Lascaratou. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2007.
3. Резникова Т. И. Глаголы боли в свете Грамматики конструкций [Текст] / Т. И. Резникова, А. А. Бонч-Осмоловская, Е. В. Рахилина // НТИ, сер. 2. – № 4. – 2008.
4. Тищенко-Монастырская О. Метафоры боли в крымскотатарском языке [Текст] / О. Тищенко-Монастырская // Концепт *боль* в типологическом освещении. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 281–313.
5. Усеинов К. А. Къырымтатар тили. Фонетика. Лексикология. Фразеология. Лексикография [Текст] / К. А. Усеинов, Э. С. Ганиева, Н. С. Сейдаметова. – Симферополь: СОНАТ, 2001.
6. Гаркавец А. Н. Большой крымскотатарско-русско-украинский словарь. Т. 1 [Текст] / А. Н. Гаркавец, С. М. Усеинов. – Симферополь: СОНАТ, 2002.
7. Усеинов С. М. Русско-крымскотатарский, крымскотатарско-русский словарь [Текст] / С. М. Усеинов. – Симферополь: ИД «Тезис», 2007.

8. Этимологический словарь тюркских языков: Общeturкские и межтюркские основы на букву «К» [Текст] / Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. – М., 2000.
9. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 2 [Текст] / В. В. Радлов. – СПб: [б.в.], 1899.
10. Татарско-русский словарь. Около 38 000 слов [Текст] / Казанский институт языка, литературы и истории. – М.: Изд-во „Советская энциклопедия”, 1966.
11. Усеинов К. А. Кырымтатар тили. Фонетика. Лексикология. Фразеология. Лексикография [Текст] / К. А. Усеинов, Э. С. Ганиева, Н. С. Сейдаметова. – Симферополь: СОНАТ, 2001.
12. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Tatar Edebiyatı 17.–18.–19. Ciltler [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>
13. Плуноян В. А. Общая морфология [Текст] / В. А. Плуноян. – М.: УРСС, 2000.
14. Тищенко-Монастырская О. Метафоры боли в крымскотатарском языке [Текст] / О. Тищенко-Монастырская // Концепт *боль* в типологическом освещении. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 281–313.

Тищенко-Монастырская О. А. Метафора боли и неприятных ощущений с глаголом «кымырчимек» в крымскотатарском языке

В статье автор анализирует один из способов обозначения боли, отображающий специфику языковой картины боли в крымскотатарском языке. Проводится типологическое обобщение закономерностей языковой репрезентации боли и механизмов семантической деривации. Диалектный материал и данные этимологии позволили определить направление семантического сдвига, а также парадигматические особенности морфологических форм.

Ключевые слова: концептуализация боли, крымскотатарский язык, метафоризация.

Tyschenko-Monastyrskaya O. O. The Metaphor of Pain and Disagreeable Sensation with Verb kimirčimek in Crimean Tatar

One of the ways to define the pain in Crimean Tatar which reflects also language seeing the pain is described in the article. The author integrates typological patterns of pain representing in language as well as semantic derivation mechanisms. Dialects and etymological data allowed defining semantic. The features of morphological forms have been observed.

Key words: conceptualization of pain, Crimean Tatar language, metaphor.

Статья поступила в редакцию 27.08.2009 г.